

Dr. Öğr. Üyesi
Hacı ATAŞORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9276-2966>Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve
Sanatları Anabilim Dalı
Osmaniye / Türkiye
haciatas@osmaniye.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
AppliedKabul edildi.
Accepted

07/01/2021 21/01/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.855894>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Hız. Ali-Muâviye Mücadelesinde Ziyâd b. Ebîh'in Konumu

The Position of Ziyâd b. Abîhi in The Struggle Ali (pbuh) - Mu'âwiya

Öz

Ziyâd b. Ebîh (öl. 53/673), Arapların siyasî dehalarından biri olarak kabul edilir. Diğer dâhilerle mukayese edildiğinde Ziyâd, onların gölgesinde kalmaktadır. Ziyâd'ın babasının meçhul olması ve asil bir soydan gelmemesi muhtemelen onu diğer dâhilerin gerisinde bırakmıştır. Hız. Ali (öl. 40/661) zamanında genç yaşına rağmen onun en sâdık ve etkin bürokratlarından birisi olmuştur. Bu dönemde Muâviye'nin (öl. 60/680) yoğun baskılarına rağmen onun tarafına geçmemiş ve halifesine bağlı kalmıştır. Hız. Ali'nin vefatından sonra Muâviye, onu kendi tarafına geçmesi için ikna etmiş ve asil faaliyetlerini de bu dönemde icra etmiştir. Yönetimin Emevî soyuna geçmesi ile birlikte Ziyâd, bir zamanlar Muâviye'nin azılı düşmanı iken bu defa onun en karizmatik valisi hâline gelmiştir. Kendisine teslim edilen Irak bölgesini demir yumrukla yöneten Ziyâd, problemlili bölgedeki başarısını belki de bu sert politikasına borçludur. Bu çalışmada, Hız. Ali-Muaviye çekişmesinde Ziyâd'ın duruşu ele alınacaktır. Hız. Ali döneminde Ziyâd'ı ona bağlayan etkenler ne idi? O dönemde kafa tuttuğu Muaviye'ye daha sonra neden biat etti ve onun en güvenilir adamlarından biri oldu? Dolayısıyla bu çalışmada okuyucu resmî halifesine mutlak itaat etmeyi ilke edinmiş sorumlu bir devlet adamı profili bulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Emevîler, Ziyâd b. Ebîh, Hız. Ali, Muâviye.

Abstract

Ziyâd b. Abîhi (d. 53/673), is considered to be one of the political geniuses of Arabs. When compared with other geniuses Ziyâd is in their shadow. The fact that Ziyâd's father was unknown and not from a noble lineage probably left him behind other geniuses. In the time of Ali (pbuh) (d. 40/661) he became one of his most loyal and effective bureaucrats. In this period, despite the intense pressure of Mu'âwiya (d. 60/680), he did not pass over to him and remained loyal to his caliph. After the death

ATIF: ATAŞ, Hacı, "Hız. Ali-Muâviye Mücadelesinde Ziyâd b. Ebîh'in Konumu", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 7/1 (Mart 2021), s. (12-32)

CITE: ATAŞ, Hacı, "The Position of Ziyâd b. Abîhi in The Struggle Ali (pbuh) - Mu'âwiya", **Journal of History and Future**, 7/1 (March 2021), pp. (12-32)

of Ali (pbuh), Mu'āwiya persuaded him to go to his side and also carried out his main activities in this period. When the administration came to Umayyad descendants, Ziyād was once the notorious enemy of Mu'āwiya, this time he became his most charismatic governor. Managing the Iraqî region delivered to him with an iron fist, Ziyād may owe his success in the problematic region to this hard policy. In this study, the stance of Ziyād will be handled in the Ali (pbuh) - Mu'āwiya conflict. What were the factors that connected Ziyād to him during Ali (pbuh) period? Why did he later agree with Mu'āwiya, where he once contrasted, and became one of his most trusted men? Therefore, in this study, the reader will find a responsible statesman profile who has adopted the principle of obeying his official caliph.

Keywords: History of Islam, Umayyads, Ziyād b. Abîhi, Ali (pbuh),Mu'āwiya.

Giriş

Hz. Osman (öl. 35/656) döneminde kabileciliğin yeniden canlandırılması, Halife'nin toplumun tepkisine neden olan bazı uygulamaları ve Müslümanların da gelişen şartlara ayak uyduramaması gibi nedenlerle İslam toplumunda parçalanma ve fikir ayrılıkları görülmeye başlandı. Hz. Osman'ın hilafet merkezinde isyancılar tarafından katledilmesi ile de fikir ayrılıkları kılıçla mücadeleye dönüştü. Artık geri dönülmez bir yola girilmişti. Bu yol dinî, siyasî, sosyal ve ekonomik problemlerin sıkça yaşandığı ve bundan sonraki toplum hayatını da etkisi altına alan çetrefilli bir yoldu. Hz. Ali idaresiyle birlikte Müslümanlar, problemlerin kılıç ve kanla aşılmaya çalışıldığı bir dönemle karşımıza çıktı. Öyle ki, Cemel ve Sıffin'de siyasî rekabet sebebiyle binlerce Müslümanın kanı aktı. Sıffin'den sonraki süreçte Muâviye (öl. 60/680) ile Hz. Ali çekişmesinin sonucunda İslam toplumu Emevî iktidarı ile tanıştı.

Emevî hanedanının yönetime gelmesi artık Müslümanların saltanat sistemine geçtiği anlamına geliyordu. Muâviye ile başlayan Emevî yönetiminde kısa süreli bir huzur ve sükûnet ortamından bahsedilse de artık kangren haline gelen kabileciliğin yönetime tamamen hâkim olması toplumda ayrışmaya ve bölünmeye sebep olmuş, emniyet ve güven ortamı uzun ve kalıcı olmamıştır. Ancak Muâviye'nin kişisel yetenekleri, siyaset ilmini iyi bilmesi ve iyi bir kadro ile ülkeyi yönetmesi sayesinde aşılması zor problemlerin üstesinden gelindi. Onun iyi bir ekiple çalışmasının yanında yönetimde istişareye de önem vermesi ülkede geçici bir bahar havası oluşturdu. Bu noktada Muâviye'nin en fazla güvendiği valilerinden biri olan Ziyād b. Ebîh'in (öl. 53/673) yönetime katkısı görmezden gelinemez. Ülkenin en problemlî bölgesi Irak'ta, başarılı bir yönetim sergileyen Ziyād, bu anlamda Emevî hanedanının da büyük oranda yükünü sırtlamıştır. Ziyād'ın sert ve kararlı siyaseti, bu sorunlu bölgede emniyet ve güvenin tesis edilmesini sağladı. Hayatındaki iniş çıkışlar ve yönetim anlayışındaki katılık tartışılmasına rağmen o, İslam tarihinin önemli figürlerinden biri olmayı başarmıştır.

Elbette bu kadar önemli bir şahsiyet akademik câmiânın da dikkatini çekmiş ve bu alanda birkaç çalışma yapılmıştır. Onlardan biri Ziyād'ın hitabet yönünü ortaya koyan bir çalışmadır. M. Selim İpek'in, *Hatip Olarak Ziyād b. Ebîh ve Hutbetü'l-Betrâ* simli makalesi Ziyād'ın sadece edebî yönü üzerinde durmuştur. Diğer bir çalışma ise Melek Yılmaz Gömbeyaz'ın, *Ziyād b. Ebîh,*

Hayatı, Şahsiyeti, Devlet Adamlığı ismiyle Prof. Dr. Âdem Apak'ın danışmanlığında yazdığı doktora tezidir. Bu çalışma Ziyâd b. Ebîh hakkında yapılmış Türkçe çalışmalar arasında en kapsamlısıdır. Okuyucusuna da Ziyâd hakkında doyurucu bilgi sunan bir çalışmadır. Ahmet Lütfi Kazancı'nın, *Ziyâd b. Ebîh* isimli basılmamış doçentlik takdim tezini yapılan çalışmalar arasına dâhil edebiliriz. Bunlara ek olarak biz de bu araştırmada Ziyâd b. Ebîh'in siyasi tercihlerinde etkili olan unsurlar üzerinde durmayı planladık. Önemli Arap dâhîlerinden birisi olarak Ziyâd, Hz. Ali-Muâviye mücadelesinde adı geçen önemli bir isimdir. Hz. Ali döneminde sahabenin birçoğu onu terk ederken Ziyâd'ın bu zor koşullarda Hz. Ali'ye gönülden ve korkusuzca destek vermesi. Üstelik soy bakımından güçlü olmadığı halde sadece kendi zekâsı ve yetenekleriyle halifenin en sâdık yöneticilerinden biri olması. Muâviye'nin onu kendi tarafına çekmek için baskı yapması ve Ziyâd'ın bu baskılara boyun eğmemesi. Hz. Ali'nin vefatından sonra Hz. Hasan döneminde de aynı kararlılığı göstermesi. Birkaç aylık Hz. Hasan iktidarından sonra Muâviye'nin halife olması ile ikna edilerek onun safına geçmesi. Bununla da yetinmeyip Muâviye'nin en güvendiği isimlerden biri hâline dönüşmesi gibi nedenlerden dolayı Ziyâd b. Ebîh, dikkatimizi çekmiştir. Bu nedenle Ziyâd'ın, Hz. Ali ile Muâviye arasında yaşanan siyasi kavgadaki duruşu üzerinde çalışmaya karar verildi.

Bu makalede Ziyâd b. Ebîh'in hayatı hakkında genel bilgiler aktarıldıktan sonra siyasi hayatı ikiye bölünerek ele alınacaktır. Birincisi, Muâviye öncesi hayatı; ikincisi ise Muâviye dönemindeki hayatıdır. Son olarak da kendisinin de bir zamanlar muhibbi olduğu Hz. Ali'yi destekleyen insanlara karşı mücadelesi işlenecektir.

1. Ziyâd b. Ebîh'in Hayatı

Sakîf kabilesine mensup olan Ziyâd, hicretin birinci yılında bu kabilenin merkezi olan Tâîf'te doğdu. Annesi, İranlı bir devlet adamının Hâris b. Kelede'ye hediye ettiği Sümeyye adlı bir câriyedir.¹ Hâris b. Kelede, Sümeyye'yi daha sonra kölesi Ubeyd er-Rûmî ile evlendirdi. Ziyâd bu evliliğin devam ettiği yıllarda dünyaya geldi. Kendisine Ziyâd b. Sümeyye veya Ziyâd b. Ubeyd künyesi verilmekle birlikte babasının kim olduğu bilinmediği için daha ziyade İbnü Ebîhi (babasının oğlu) diye tanındı.² Muâviye, 44/664 yılında onu kendi nesebine bağlayınca Ziyâd b. Ebî Süfyân olarak adlandırılrsa da Ziyâd b. Ebîh adı ön plana çıktı.³ Emevîlerin en sorunlu bölgesi olan Irak'ta yaptığı valilikle adından söz ettirmiştir. Ziyâd, Hz. Ömer'den hadis nakletmiş; kendisinden de birçok hadis nakli yapılmıştır.⁴

Ziyâd b. Ebîh'in Hz. Peygamber'i görmediği rivayet edilmektedir. Ne zaman Müslüman olduğu konusunda ihtilaf vardır. Onun, 9/630 yılında Sakîf kabilesinin İslâm'ı kabul ettiği esnada İslam ile tanıştığı veya Hz. Ebû Bekir döneminde Müslüman olduğu rivayet edilir.⁵ Çocuk yaşlarda iken Tâîf'te okuma yazma öğrendiği aktarılmaktadır.⁶ Hz. Ömer zamanında Basra bölgesine

1 Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ* (Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 9/98.

2 İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/98; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 3/494.

3 İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/98-99; Abdülmenâm Âmir Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmenâm Âmir (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabi, 1960), 219; Ebû Muhammed Bahâüddîn el-Kâsım b. Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Garame (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415), 19/162-166.

4 İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/98; Zehebî, *Siyer*, 3/495.

5 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 19/162.

6 İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013),

kumandan tayin edilen eniştesi Utbe b. Gazvân ile birlikte bölgedeki fetihlere katıldı.⁷ Daha on dört yaşında iken Fırat nehri civarının fethinde ele geçirilen ganimetlerin taksimini onun yaptığı bildirilmektedir.⁸ Bu yüzden Hz. Ömer onu Kadîsiye zaferinin ardından Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (öl. 55/675) kâtipliğine getirdi. Sa'd, 16/637 yılında Celûlâ zaferinden sonra Ziyâd'ı, savaşta alınan ganimetlerin cinsini ve miktarını bildirmek üzere Hz. Ömer'in yanına gönderdi. Ziyâd'ın zekâsı ve konuşma yeteneği Hz. Ömer'in gözünden kaçmadı.⁹

Ziyâd, Utbe b. Gazvân'ın (öl. 17/638) vefatının ardından Basra valiliğine getirilen Mugîre b. Şu'be'nin (öl. 50/670) de kâtipliğini yaptı. Mugîre'nin azlinden sonra yeni vali Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/662-63) zamanında kâtiplik vazifesine devam etti. Ebû Mûsâ, şehrin dışına çıktığında valiliğe o vekâlet ediyordu. Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz (öl. 59/679) döneminde divan ve beytülmâl işlerini yürüttü. Vali Abdullah b. Âmir de fetihler için Horasan'a gittiğinde Ziyâd'ı vekil bırakıyordu.¹⁰

Abdullah b. Abbas'ı (öl. 68/687-88) Basra valiliğine getiren Hz. Ali, haraç ve beytülmâl işlerini yürütme görevini de Ziyâd'a verdi.¹¹ Kaynaklarda Hz. Ali'nin Ziyâd'ı vali tayin etmek istediği, ancak onun bu görevi kabul etmediği ve halifeye kendisinin yerine yakınlarından birini valiliğe getirmesinin daha uygun olacağını söylediği rivayet edilir. Ziyâd b. Ebîh, Abdullah b. Abbas görevinden ayrılınca Basra valiliğine vekâlet etti.¹² Bu sırada Muâviye'nin Basra üzerine gönderdiği birliklere karşı güçlü bir direniş gösterdi ve onları püskürttü. Daha sonra Hz. Ali tarafından karışıklıkların daha yoğun olduğu Fars ve Kirman valiliğine tayin edildi.¹³ İstahar'a yerleşerek *Kal'atü Ziyâd* diye bilinen müstahkem bir kale yaptırdı. Burada, Fars kabilelerinin çıkardığı isyanları bastırıp bölgede istikrarı sağladı.¹⁴ Ziyâd'ın başarıları Hz. Ali'ye karşı halifelik mücadelesi veren Muâviye'yi endişeye sevketti ve onu yanına çekmek için harekete geçti. Ona mektup göndererek bazen tehditle bazen de çeşitli vaatlerle kendisine katılmaya çağırdı. Ancak Ziyâd, Hz. Ali'ye bağlı kalacağını ve gerekirse kendisiyle savaşa girmekten çekinmeyeceğini bildirdi. Hatta Muâviye'nin sertleştiği zamanlarda aynı sertlikte ona karşılık vermekten çekinmedi. Muâviye ile aralarında geçen diyalogu Hz. Ali'ye de bildirerek onun yanında yer alacağını söyledi.¹⁵

44/482-486.

7 Zehebî, *Siyer*, 3/27; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 60/33.

8 Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Züheyl Zekkâr - Riyâd ez-Zerkelî (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1417), 5/187-188.

9 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 19/167-169; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Abdullah el-Kâdi (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 2/366.

10 Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", 44/480-482.

11 Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdulah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dârü Hicr, 1424), 10/471.

12 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülük* (Beyrut: Dârü'd-Türâs, 1387), 4/543.

13 Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî İbn Haldûn, *Târîh-u İbn Haldûn*, thk. Halil Şehade (Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1408), 2/578.

14 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/249; Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* (Şam: Dârü'r-Risâle el-Âlemiyye, 1434), 6/405; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/154.

15 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 2/152.

Muâviye, Hz. Ali'nin şehit edilmesinin ardından Ziyâd'ı yanına çekmek amacıyla tekrar harekete geçti. Hz. Hasan'a (öl. 49/669) bağlı kalacağını açıklayan Ziyâd'ı itaate zorlamak için 41/661 yılında Basra valisi Büsr b. Ebî Ertât'ı (öl. 86/705) görevlendirdi. Valiye, Ziyâd'ın Basra'daki aile fertlerini baskı altına almasını ve mallarına el koymasını emretti. Ziyâd'ın üç oğlu ve kardeşinin çocukları vali tarafından tutuklandı. Kendisine haber gönderilerek Muâviye'nin yanında yer almadığı takdirde çocuklarının öldürüleceği bildirildi. Ziyâd'ın bunu da reddetmesi üzerine Büsr'ün onları öldürmeye niyetlendiği ancak Ziyâd'ın anne bir kardeşi Ebû Bekre'nin (öl. 51/671) Muâviye ile görüşerek çocukların serbest kalmasını sağladığı rivayet edilir.¹⁶

H. Hasan'ın anlaşmayla halifeliği kendisine devretmesinin ardından Muâviye, Ziyâd ile tekrar irtibat kurdu. Bu hususta Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be'den yardım istedi. Mugîre, Muâviye'nin halife oluşundan sonra eski fikrini değiştirdiği anlaşılan Ziyâd'ı ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine Ziyâd, 42/662 yılında Muâviye ile görüşmek üzere Dimaşk'a gitti. Bu görüşmenin ardından da Kûfe'ye yerleşti.¹⁷

Kûfe'ye yerleştiği günlerde kendisinin Ebû Süfyân'ın oğlu ve Muâviye'nin kardeşi olduğuna dair söylentiler dolaşmaya başladı. Ziyâd, bu söylentilerden etkilenmiş olmalı ki Muâviye'nin kendisini Ebû Süfyân'ın nesebine dâhil etme beklentisi içine girdi. Muâviye de Ziyâd'ın beklentisini boşa çıkarmayarak onu Dimaşk'a çağırdı ve babasının nesebine dâhil etti. Bu amaçla düzenlenen toplantıda şahitler dinlendi. Onlar, Ebû Süfyân'ın kendilerine Tâif'te Ziyâd'ın annesi Sümeyye ile ilişkiye girdiğini, Ziyâd'ın kendisinin oğlu olduğunu söylediğini bildirdiler. Hâdisenin yaşandığı sıralarda Sümeyye, Ubeyd ile evliydi. Bu olayın ardından o, "Ziyâd b. Ebî Süfyân" olarak anıldı. Başta Hz. Âişe (öl. 58/678) ve kardeşi Ebû Bekre olmak üzere önde gelen bazı sahâbîlerin bu işin meşrûiyetine itiraz etmeleri sonucu değiştirmede. Öte yandan Muâviye, Ziyâd'ın kendi kardeşi olduğu inancını güçlendirmek için kızını onun oğlu Muhammed'le evlendirdi. Ziyâd ve oğulları bundan böyle divanda Ebû Süfyân'ın (öl. 31/651-52) nesebine yazıldı.¹⁸ Bu olayın ardından Ziyâd b. Ebîh 45/665 yılında Muâviye tarafından Basra valiliğine tayin edildi.¹⁹ Uzun süreden beri karışıklıkların yaşandığı şehirde Basra Camii'nde okuduğu ve Allah'a hamd etmeden başlaması sebebiyle "betrâ" denilen hutbesinde halkı sert bir dille uyardı. Bu meşhur hutbesinde önce yönetim aleyhindeki faaliyetleri eleştirdi sonra da şehirde yaşanan soygun, fuhuş, gasp, yağma ve kabile mücadeleleri gibi olumsuzlukları dile getirdi. Son olarak da bunları bitirmek için alacağı tedbirleri açıkladı.²⁰

16 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/278.

17 Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 219; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/20; Ali Muhammed Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1429), 1/305.

18 Taberî, *Târîh*, 5/214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/299-302; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412), 5/210; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yânthk. İhsan Abbas*, (Beyrut: Dârü Sâdır, 1994), 6/359; Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 1/306-307.

19 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 13/311.

20 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/304-305; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 12/138-139; Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 1/138-139.

Mugîre b. Şu'be 50/670 yılında vefat edince Kûfe şehri de Ziyâd'a bağlandı. Böylece Irak'ın iki büyük şehri ilk defa bir valinin idaresinde birleştirildi. Irak vilâyeti Basra, Kûfe, Ahvaz, Fars, Kirman, Sîstan, Horasan, Sicistan, Taberistan ve Cürçân'ı içine alıyordu. Muâviye Hind, Bahreyn ve Umman'ı da Ziyâd'a bağlamıştı. Altı ay Basra'da, altı ay Kûfe'de kalan Ziyâd, Basra'da tatbik ettiği sıkıyönetimi Kûfe'de de uyguladı. İlk defa merkezî otoriteden bağımsız olarak Irak'ın tamamına hükmetti ve zaman içerisinde bölgeye asayiş ve emniyet hâkim oldu.²¹ Irak bölge valisi olan Ziyâd, halifeden bağımsız olarak bu bölgedeki şehirlere kendi valilerini atayabiliyordu.

Hz. Ali taraftarlarına ve Hâricîlere karşı sert bir siyaset uygulayan Ziyâd, onların Basra ve Kûfe'deki faaliyetlerine son verdi. Kûfe'de Emevîlere karşı muhalif tavrını sürdüren Hucr b. Adî (öl. 51/671) ve arkadaşları isyankâr tavırlarından vazgeçmeyince onlar hakkında yetmiş kişinin şahitliğinde bir iddianâme hazırlattı. Hareketin lideri olan Hucr b. Adî'yi on iki veya on dört arkadaşıyla birlikte Dımaşk'a gönderdi. Bunlardan altısı serbest bırakılırken Hucr ve diğerleri idam edildi.²²

Ziyâd'ın ölümüne yakın günlerde Muâviye'ye mektup yazarak Hicaz bölgesi valiliğini de istediği, onun bu arzusundan endişelenen Medinelilerin Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'a durumu anlattıkları ve onun bu emeline ulaşmasını engellemek için birlikte dua ettikleri kaydedilmektedir.²³ Ancak Ziyâd o günlerde parmağında çıkan bir çıban sebebiyle 4 Ramazan 53/673 tarihinde takriben 53 yaşında iken Kûfe'de vefat etmiştir. Vasiyetine uyularak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin kabrine yakın bir yere defnedildi.²⁴

Yönetimde şiddete başvuran ve Muâviye'nin saltanatını güçlendiren ilk kişi olarak bilinen Ziyâd b. Ebîh, dört²⁵ Arap dâhisinden biri kabul edilir. Bu dört kişi arasında Ziyâd, insanları iyi yönetme ve onların sorunlarını halletmedeki üstün yeteneği ile meşhurdur.²⁶ Amr b. Âs'ın onun için, "Bu genç Kureyş'ten olsaydı Araplar'ı asâsıyla yönetirdi" dediği nakledilir.²⁷ Aynı zamanda fesahat ve belâğatıyla da adından söz ettiren Ziyâd'ın, *Hutbetü'l-Betrâ* olarak bilinen konuşması meşhurdur.²⁸

-
- 21 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, Servet Ökkâşe (Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti lilkitâb, 1992), 346; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5/197-198; Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *el-Bed' ve'l-Târih* (Bursaîd: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 6/1-2; İbn Haldûn, *Târih*, 3/170.
- 22 İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/337-340; Taberî, *Târih*, 5/272-275; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 8/22-27; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/242-243.
- 23 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/2; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/260.
- 24 Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/139; İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/99; Taberî, *Târih*, 5/288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/2; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 60.
- 25 Diğerleri Muâviye b. Ebû Süfyân, Amr b. Âs ve Mugîre b. Şu'be'dir.
- 26 Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, thk. Hamdi Demirdâş (Riyad: Mektebet-ü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425), 237; Zehebî, *Siyer*, 3/58; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Muhtasar Târihi Dımaşk*, thk. Rûhî Nuhâs vd. (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1402), 237.
- 27 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/300.
- 28 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 2/263; Taberî, *Târih*, 5/214-215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/304; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/75; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 12/138.

Ziyâd b. Ebîh öldükten sonra Muâviye Horasan'a onun oğlu Ubeydullah b. Ziyâd'ı (öl. 67/686) vali olarak atamıştır.²⁹ Muâviye'nin Ziyâd'ın ardından oğlunu da ülkenin problemleri bir yerine ataması bu aileye ne kadar güvendiğini göstermektedir.

2. Muâviye Döneminden Önce Ziyâd b. Ebîh

Hiz. Ömer'in en önemli vasıflarından biri yönetim kademelerinde zeki ve yetenekli insanlardan etkin bir şekilde faydalanmasıdır. Bu amaçla o, Muâviye b. Ebî Süfyân, Amr b. As, Mugîre b. Şu'be ve Ziyâd b. Ebîh gibi mâhir kimseleri yönetim işlerinde görevlendirmiştir. İsmi geçen şahıslar aslında dinî konularda hassas, ibadetlerine düşkün kimseler olmamasına rağmen yöneticilik kabiliyetleri sebebiyle kendilerine önemli görevler verilmiştir.³⁰

Ziyâd, kendisi gibi Sakîfli olan Mugîre ve kardeşi Ebû Bekre ile birlikte, o sıralar yeni inşa edilmiş olan Basra'ya yerleşti.³¹ O dönem Basra'ya vali olarak atanan Utbe b. Gazvân tarafından 14/635 yılında Übülle'nin fethinden elde edilen ganimetlerin paylaşılması için görevlendirilmiştir. Ziyâd, bu ilk görevine atandığı sırada henüz on dört yaşındadır.³² Böylece Ziyâd, Basra ordusunun ganimet paylaşıcısı veya muhasibi olmuştu. Daha o yıllarda Hiz. Ömer'in, onun olağanüstü zekâsını fark ettiği rivayet edilmiştir.³³

Hiz. Ömer'in Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Irak bölgesinde devam eden fetih hareketlerine destek vermişti. Irak'ın büyük bir kısmı fethedildikten sonra bölgenin başkomutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Mûsâ'yı Nusaybin'in fethiyle görevlendirmiş, o da emrindeki birliklerle şehri fethetmişti.³⁴ Ebû Mûsâ, 23/643 yılında İsbahan (İsfahan) seferine gönderilen birliklere yardım etmek üzere Basra birliğinin başında yer almış ve İsbahan'ı da İslâm topraklarına dâhil etmiştir.³⁵ Bu arada Ebû Mûsâ sefere çıkarken Basra'da, çoğu zaman ashaptan İmrân b. Husayn'ı, bazen de kâtibi Ziyâd b. Ebîh'i vekil bırakıyordu.³⁶ Vekâleten de olsa yürüttüğü bu görevler Ziyâd'a büyük bir tecrübe kazandırmıştır.

Hiz. Ömer, zaman zaman halkın istek ve şikâyetlerini dinler, valileri hakkında onların görüş ve düşüncelerini alırdı. Bu istek ve şikâyetlerin dinlendiği bir günde Basra halkı Ebû Mûsâ'yı Basra'nın işlerini Ziyâd b. Ebîh'e bırakmakla suçlamışlardı. Bu şikâyet üzerine Ebû Mûsâ, Ziyâd'ın yönetimine ve görüşlerine güvendiği için Basra'da olmadığı zamanlarda görevini ona devrettiğini söylemiştir. Bunun üzerine Hiz. Ömer, Ziyâd'ı kendisine göndermesini emretmiştir. Hiz. Ömer, Medine'ye gelen Ziyâd'ı idarî ve dini konularda imtihan ettikten sonra onu takdir etmiş ve Basra'ya geri göndermiştir. Bu uygulamasında bir sakınca görmediği için de Ebû Mûsâ'ya

29 Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Mektebe el-Hilâl, 1988), 577.

30 Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidin Dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 110.

31 İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 1/288; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/187.

32 Taberî, *Târîh*, 3/597.

33 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 57.

34 Taberî, *Târîh*, 4/53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/378; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/37-38; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 32/74.

35 Ebû Amr Halîfe b. Hayyât Halîfe Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Dımeşk: Dâru'l-kalem, 1397), 1/161; Taberî, *Târîh*, 4/161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/422; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/200.

36 Halîfe Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, 1/154, 178; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhi Dımaşk*, 19/184.

görevini iade etmiştir.³⁷

Celûlâ savaşında elde edilen ganimetlerin taksimi yapıldıktan sonra vali, ganimetlerin beşte birini Ziyâd ile birlikte Hz. Ömer'e göndermişti. Ziyâd, halifenin karşısına gelince güzel bir üslup ve akıcı bir konuşma ile ganimetler hakkında bilgi verdi. Bu konuşma Hz. Ömer'in dikkatini çekmiş olmalı ki, ona: "İnsanların huzurunda da benimle konuştuğun gibi konuşabilir misin?" diye sorunca Ziyâd: "Allah'a yemin ederim ki, yeryüzünde senden daha fazla çekindiğim kimse yoktur. Bu yüzden senden başkası ile nasıl olur da konuşamam" diye cevap vermiştir. Bu cevap üzerine Hz. Ömer: "İşte yüksek sesli ve açık sözlü hitâb böyle olur" sözleriyle onu takdir etmiştir.³⁸ Ziyâd, Hz. Ömer döneminde de devletin çeşitli kademelerinde istihdam edilen bir isim olmuştur. Yeni fethedilen yerlerin hesap-kitap, kayıt işleri; elçilik görevlerinin yanında dönemin valileri Utbe b. Gazvân, Mugîre b. Şu'be, Ebû Mûsâ, Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi isimlerle çalışmıştır. Bu valilerin yanında başta kâtiplik ve nâiblik olmak üzere birçok alanda görev alarak tecrübe kazanmıştır.³⁹

İbn Kuteybe (öl. 276/889) Hz. Ömer'in Ziyâd b. Ebîh'i, zekâsından dolayı halka ağır sorumluluklar yükleyebileceği endişesi ile Ebû Mûsâ'nın kâtipliğinden azlettiğini rivayet etmektedir.⁴⁰ Ancak bu rivayet bize sorunlu gelmiştir çünkü Hz. Ömer'in genel tavrına ve daha önce Ziyâd ile yaşadığı konuşmalara ters düşmektedir. Eğer Hz. Ömer zekâsının fazlalığından dolayı insanları görevden alacak olsaydı daha öncesinde Amr b. As, Mugîre b. Şu'be, Muâviye gibi zekâları ile ün yapmış kimselere görev vermezdi.

Ziyâd b. Ebîh'in, Hz. Osman döneminde fazla aktif olmadığını görüyoruz. Bu dönemde Ziyâd'ın, Hz. Osman'ın Basra valisi olan Abdullah b. Âmir'in gölgesinde kaldığını söyleyebiliriz. O sırada görevi, Abdullah b. Âmir'in divân kayıtlarını tutmak ve beytü'l-mâl işlerini yürütmektir. Ziyâd o dönemde, Abdullah b. Âmir'den el-Übülle ırmağının sularını Basra'ya ulaştırması için talepte bulunmuştu. Ancak vali, bu işi yavaştan almış, onu oyalamıştı. Vali'nin Horasan'a gidip yerine kendisini vekil bırakmasını fırsat bilen Ziyâd hemen harekete geçerek ırmağın suyunu Basra'ya ulaştırdı. Abdullah b. Âmir Horasan'dan dönünce Ziyâd'ın kendisinden habersiz böyle bir çalışma yapmasına çok sinirlendi ve: "Sen bu yaptığın işle kanalın kazdırılma şerefini benden almak istedin!" dedi. Bu olaydan sonra Abdullah ile Ziyâd'ın arası bozuldu ve bu dargınlık onlar ölünceye kadar devam etti. Hatta onların çocukları arasında bile bu dargınlığın sürdüğü rivayet edilir.⁴¹

Hz. Ali'nin halife olmasının ardından Hz. Âişe başta olmak üzere önde gelen bazı sahabiler ona biat etmemişlerdi. Cemal ashâbı olarak isimlendirilen bu grup Hz. Ali ile savaşmış, bu savaşta binlerce Müslümanın kanı akıtılmıştı. Ziyâd ise bu savaşa katılmamış, o günleri Basra'da üvey kardeşi Nafi b. Hâris'in evinde geçirmişti.⁴² Cemal savaşından sonra Basra'da Hz. Ali insanlardan biat alırken Ebû Bekre'nin oğlu Abdurrahman da gelerek ona biat etti. Hz. Ali ona: "Senin amcan

37 Taberî, *Târîh*, 4/185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/445; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 19/168.

38 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/366.

39 Melek Yılmaz Gömbeyaz, *Ziyâd b. Ebîh Hayatı, Şahsiyeti, Devlet Adamlığı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 27.

40 İbn Kuteybe, *Uyünü'l-aḥbâr*, 1/450.

41 Belâzürî, *Fütühu'l-büldân*, 498; Yâkût b. Abdullah el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/319.

42 Taberî, *Târîh*, 4/543; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 6/181.

-Ziyâd'ı kasederek- bekliyor ve benden uzak duruyor” deyince Abdurrahman: “Ey müminlerin emîri! Yemin ederim ki o seni çok seviyor ve size gelmeyi çok istiyor; bana da kendisinin hasta olduğunu ve daha sonra size gelerek biat edeceğini söylememi, istedi” dedi. Bunun üzerine Hz. Ali onun evine gitmeye karar verdi. Evine gelince Ziyâd yatağından doğruldu, Hz. Ali ona: “Benden uzak durdun ve biatı uzattın” dedikten sonra elini kalbinin üzerine koyarak ona sitem ettiğini göstermek istedi. Bunun üzerine Ziyâd ondan özür dileyince Hz. Ali de bu özrü kabul etti⁴³ ve böylece biat gerçekleşmiş oldu. Hz. Ali'nin biat almak için, tabiri caizse, Ziyâd'ın ayağına kadar gitmesi garip karşılanabilir. Ancak Ziyâd gibi bir siyaset dâhisinin Muâviye'nin yanına geçme ihtimali muhtemelen Hz. Ali'yi endişelendirmiş olmalı ki onun evine giderek biat almıştır.

Yukarıda zikredilen görüşmenin ardından Hz. Ali, Ziyâd'ı Basra'ya vali olarak atamak isteyince Ziyâd oraya, halkın kendisini rahat hissedeceği, güvenebileceği, ehl-i beytten birini seçmesini, zira o kişinin insanların gerek itimat ve gerekse tenkitlerine daha uygun, daha layık olacağını söyledi. Ayrıca Hz. Ali'ye, seçecek olduğu kişiye her daim halife adına destek vereceğini, onu koruyup gözeticeğini ve ona yol göstereceğini de ifade etti. Bu konuşmadan sonra da Hz. Ali, İbn Abbâs'ı Basra'ya vali tayin etti. Ziyâd'ı da onun yanına haraç ve beytül-mâl amiri olarak atadı. Hz. Ali, İbn Abbas'a bu görevi tevdi ederken işlerini daima Ziyâd ile istişare ederek yapması talimatını da ekledi.⁴⁴ Bu talimat üzerine ikisi arasında uyumlu bir mesai arkadaşlığı yaşandığı nakledilir.⁴⁵

Hz. Ali döneminde vuku bulan en önemli hadiselerden biri Cemel ve Sıffin savaşlarıdır. Ancak bu iki önemli hâdisede de Ziyâd'ın yer almadığı rivayet edilmektedir.⁴⁶ Onun mezkûr savaşlarda Hz. Ali'nin yöneticilerinden biri olmasına rağmen yer almaması dikkat çekicidir. Kaynaklar, onun bu savaşlara iştirâk etmeme nedenini açıklamamıştır. Kanaatimizce, Hz. Ali döneminin karmaşık yapısı ve genel olarak ülkede hâkim olan kaos ortamı bu desteğin önünde engel olmuştur. Ziyâd'ın görev yaptığı Basra halihazırda çalkantılı bir dönemden geçtiği için Hz. Ali, Ziyâd'ın kendi yerinde kalmasının daha isabetli olacağını düşünmüş olmalıdır. Ya da Ziyâd, adını siyâsî tartışmalardan uzak tutmak için Cemel ve Sıffin savaşlarında yer almamayı tercih etmiştir.

Hz. Ali Ziyâd'ı, 39/659-660 yılında ayaklanma ve isyan girişimlerinin eksik olmadığı Fâris ve Kirmân illerine vali olarak atadı. Hz. Ali ona bu vazifeyi tevdi etmeden önce kaosun hâkim olduğu bu bölgeye atayacağı kimse hakkında istişarede bulunmuş ve Cârîye b. Kudâme Ziyâd'ı ısrarla tavsiye edince o da bu fikri onaylamıştır.⁴⁷ Böylece Ziyâd, ilk defa bir yere vali olarak atanmıştır.

Ziyâd'ın Fâris valisi olduğu dönemde, bölgede isyan çıkararak haraç vermeyi kabul etmeyen Kürt halkı ile mücadelesinden bahsedilir. Ziyâd, bu mücadeleden galip çıkarak onları yeniden haraç vermeye mahkûm etmişti. Ancak Ziyâd hakkında bazı şikâyetler Hz. Ali'ye ulaşmış, halife de bir mektup yazarak onu şu ifadelerle uyarmıştır: “Elçim bana, aranızda geçen bir konuşmadan bahsetti. Buna göre sen ona, Kürtlerin sana karşı harekete geçtiğini ve haraçlarının çoğunu ödemediklerini söyledikten sonra, bunu bana bildirmemesini ondan istemişsin. Ey Ziyâd, Allah'a yemin ederim

43 Taberî, *Târîh*, 4/543; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 6/181.

44 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 5/94-95; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 6/182.

45 Taberî, *Târîh*, 4/543; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/143.

46 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 19/171.

47 Taberî, *Târîh*, 5/137; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 5/159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/249.

ki sen bir yalancısın! Şayet haracını bana göndermezsen sana öyle şedîd davranırım ki refahı az, çoluk-çocuğu çok biri haline gelirsin. O kıstığın haracı hemen bana gönder!”⁴⁸ Ya‘kûbî’de geçen bu rivayet öncelikle o dönemde Kürt halkından bahsettiği için ilginç, daha sonra da Hz. Ali’nin sert ifadelerle Ziyâd’a yüklenmesi bakımından da oldukça dikkat çekici bir rivayettir. Çünkü Hz. Ali ile Ziyâd’ın arası genel manada iyidir ve Ya‘kûbî haricindeki kaynaklar böyle bir sorundan bahsetmemektedir.

Hz. Ali döneminde önce vekâleten Basra valiliğine atanan Ziyâd, akabinde çeşitli iç karışıklıkların patlak verdiği Fâris’e vali olarak görevlendirildi. O, Hz. Ali zamanında üst düzey vazife alan nadir Sakîflilerdendi. Şunu da ifade etmek gerekir ki, Fâris valiliği sonraki dönemler için Ziyâd’a tecrübe kazandırdı.⁴⁹ Fâris halkı da Ziyâd’ın yönetiminden memnun kalmış ve onun zamanında benzeri görülmemiş bir refah yaşanmıştı.⁵⁰

Fâris ve Kirman illerini kontrol altında tutan Ziyâd, bir süre sonra İstahar şehrine geçti. Burada, halkın emaneti ve devletin kasası olan beytül-malın da korunacağı sağlam bir kale inşa ettirdi. Daha sonra bu kale *Ziyâd Kalesi* olarak anılmaya başlandı. Hz. Ali’nin vefatından sonra İstahar yakınındaki bu kalede ikamet etti ve Hz. Ali’nin Muâviye’ye karşı en uzun süre mukavemet gösteren bürokratı oldu.⁵¹ Hz. Ali’nin siyasî durumu Sıffin’dan sonra iyice belirsiz bir hal almıştı ve Hâricîler ona karşı sert bir muhalefette bulunuyorlardı. Basralılar, Ebü’l-Esved ed-Düelî gibi birkaç istisna dışında ona karşı tereddütlü davranıyorlardı. Kûfeliler ise ona ruhen bağlı olmakla beraber bu bağlılıklarını fiili desteğe dönüştürmekte zorlanıyorlardı. Dolayısıyla Hz. Ali’nin etrafında güvenebileceği çok az kimse kalmıştı. Mâlik b. Eşter’in de ölümünden sonra Hz. Ali’nin yanında güvenebileceği iki adamı kalmıştı; bunlar da Kays b. Sa‘d ve Ziyâd b. Ebîh’tir.⁵²

Yukarıda isimleri zikredilen Kays b. Sa‘d ile Ziyâd b. Ebîh daha Hz. Ali döneminde iken Muâviye’nin hedefinde yer aldılar. Kays b. Sa‘d’ı sahte mektuplarla görevinden aldırarak Muâviye, Ziyâd’ı da çeşitli vaatlerle ikna etmeye çalışmıştır. İkna yoluyla kendi tarafına çekemeyeceğini anlayan Muâviye bu defa Ziyâd’ı tehdit yoluyla safına çekmeye uğraştı.⁵³ Bu tehditler karşısında Ziyâd: “Şaşılacak şey, şu ciğer yiyen kadının oğlu beni tehdit ediyor! Resûlullah’ın amcasının oğlu, Muhacirler ve Ensar onunla benim aramdadır. Eğer Emîru’l-Mü’minîn’in izin verirse, ciğer yiyen kadının oğlunun hakkından gelirim” diyerek, bu tehditlere boyun eğmeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁴ Ziyâd’ın, o dönemde Muâviye’nin yoğun çabalarına rağmen Hz. Ali’den desteğini çekmemesi ve etrafında kalan nadir yöneticilerden biri olması onun samimi devlet adamlığı ile açıklanabilir. Ziyâd, biat ederek emrine girdiği meşru/resmî halifeye itaat etmeyi ve onu yarı yolda bırakmamayı ilke edinmiştir. Bu tavrı ile sorumluluk sahibi bir devlet adamı profili çizmektedir.

48 Ya‘kûbî, *Târîhu’l-Ya‘kûbî*, 2/142.

49 Gömbeyaz, *Ziyâd b. Ebîh*, 59-60.

50 Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/188.

51 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 57.

52 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 47.

53 İrfan Aycan, “Muâviye b. Ebü Süfyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/332-334.

54 Ya‘kûbî, *Târîhu’l-Ya‘kûbî*, 2/126; Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/189; Taberî, *Târîh*, 5/170; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/279; Dineverî, *el-Ahbârü’t-tivâl*, 219.

Neticede, Hz. Ömer döneminde genç bir bürokrat olarak tarih sahnesinde boy göstermeye başlayan Ziyâd, Hz. Osman döneminde aldığı vazifelerle tecrübesini artırmış Hz. Ali döneminde ise artık isyan hareketleri ile baş eden bir vali haline gelmişti. Ayrıca, Hz. Ali'yi terk etmeyen ender bürokratlardan biri olmuştur. Çünkü Muâviye, halifenin etrafında ona destek veren akıllı kimselerin hemen hepsini bir şekilde ikna ederek yanına çekmiş ancak aynı başarıyı Ziyâd'da gösterememiştir. Hz. Ali'nin resmî otorite olması kanaatimizce Ziyâd'ı ona bağlayan en önemli sebeplerden biridir. Zira o, Hz. Ali'nin vefatından sonra aynı sadakat ve bağlılığı bu defa Muâviye'ye göstermiştir. Yine kanaatimize göre Ziyâd, kendi çıkarlarını da gözeterik legal otoriteyle karşı karşıya gelmekten sakınmış olmalıdır.

3. Muâviye Döneminde Ziyâd b. Ebîh

Muâviye döneminde Irak, asayiş problemleri ile gündeme gelen ve sık sık isyan faaliyetlerinin görüldüğü sıkıntılı bir bölge idi. Özellikle Basra ve Kûfeliler siyasetle hemhâl olmak suretiyle aşırı derecede politize olmuşlardı. Basra ve Kûfe halklarının siyasetle bu kadar içli dışlı olmalarının ardında, bu şehirlerin sonradan iskân edilmesinin ve farklı kültür ve etnik yapıdaki kabilelerin bir araya getirilmesinin etkisi vardı. Bu yapıyla Irak, her zaman Emevî karşıtı hareketlerin ana merkezi olarak yerini almıştır.⁵⁵

Muâviye, iktidarı ele geçirdiği zaman bu problemlerli bölgenin yönetimini Sakîflilere teslim etti. Bu kabile ile Emevî ailesi arasında sıkı bir ilişki vardı ve bu kabile mensupları sert mizaçlarının da etkisiyle halk üzerinde hâkimiyet kurmakta mahir idiler. Emevî ailesi Sakîf kabilesini geçmişte ticaret, siyaset vb. alanlarda kendilerine ortak yapmışlardı. Muâviye de hilafeti esnasında onları siyaset ortağı olarak seçmiştir. Bu sebeple Sakîfli Mugîre b. Şu'be, Ziyâd b. Ebîh, oğlu Ubeydullah, Haccac b. Yusuf ve Yusuf b. Ömer gibi valiler Emevîlerin en güvendikleri yöneticiler olmuşlar, olağanüstü hâl şartlarıyla bölgeyi yönetmişler ve yöre halkını genelde zor kullanarak, baskıyla Emevî iktidarına boyun eğdirmişlerdir.⁵⁶

Muâviye b. Ebî Süfyân, Mugîre b. Şu'be'yi Hicri 41 yılında Kûfe'ye vali tayin etti.⁵⁷ Mugîre, Kûfe'de müsamahakâr bir yönetim tarzı sergiledi. Asayiş sorunu ve siyasi kutuplaşmanın yaşandığı şehirde tatbik edilen ılımlı bir yönetim halk tarafından kötüye kullanıldı. Nitekim onun yönetiminde Kûfe'de güvenlik problemleri devam etmiştir. Mugîre, şiddete başvurmayı ilke edinmemiş aksine o, düşüncelerini eyleme dönüştürmedikçe insanların görüşlerini ifade etmesini tehlike olarak görmemişti. Bu yüzden o, hiç kimseyi fikrinden dolayı cezalandırmamıştır. Ancak özellikle Hâricîler bu durumu suistimâl etmişlerdir.⁵⁸

Mugîre, Kûfe'de meydana gelen ayaklanmaları önlemek için Şam yönetiminden yardım istemek yerine kabileler arasındaki çekişmeden faydalanma taktiğini uygulamıştır. Bu amaçla birbirine düşman olan Hz. Ali taraftarları ile Hâricîleri karşı karşıya getirmiştir. Böylece, devlet güçlerinin yıpranması önlenmiş ve devlet karşıtı iki güç karşı karşıya getirilerek bir taşla iki kuş vurulmak istenmiştir. Ancak Mugîre yönetimindeki Kûfe'de Hâricî kaynaklı isyan ve

55 İrfan Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997), 121.

56 Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", 121.

57 Taberî, *Târîh*, 5/253.

58 Taberî, *Târîh*, 5/174-175; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/326.

ayaklanmaların ardı arkası kesilmemiştir.⁵⁹

Mugîre b. Şube'nin Muâviye'ye yaptığı en büyük hizmetlerden biri kendisi gibi Sakîfli olan Ziyâd'ı, ona biat etmeye ikna etmesidir. Muâviye, Ziyâd'ı kendi kadrosuna dâhil ettikten sonra bununla da yetinmeyerek onu kendi nesebine geçirmek için harekete geçti. Adından da anlaşılacağı üzere Ziyâd'ın babası kesin olarak bilinmiyordu. Onun, Ebû Süfyân'ın oğlu olduğu, karısı Hint'ten veya Hz. Ömer'den korktuğu için bu gerçeği açıklayamadığı rivayet edilmektedir. Bu rivayet ve iddialardan da cesaret almış olacak ki Muâviye, Ziyâd b. Ebîh ismini Ziyâd b. Ebî Süfyân olarak kayıt altına aldırılmış hemen ardından da Muâviye, yeni kardeşi Ziyâd'ı Basra'ya vali olarak tayin etmiştir.⁶⁰ Muâviye'nin onu kendi soyuna bağlamasında ortada dolaşan iddiaların etkisi elbette olmuştur ama kanaatimizce Muâviye'nin asıl gayesi Ziyâd'ın siyasî tecrübesinden ve üstün zekâsından faydalanmak istemesidir. Çünkü Muâviye'nin, yetenekli ve zeki kimseleri yanına çekmek için her yolu mübâh gören bir yapısının olduğu bilinmektedir.

Ziyâd b. Ebîh, 45/665 yılında Abdullah b. Âmir'in azledilmesi üzerine Basra'ya atanmıştır.⁶¹ Ziyâd, Basra'ya tayin edildiği zaman Mugîre b. Şu'be gibi müsamahakâr bir tavır takınmadı. Onun Basra camiinde okuduğu meşhur hutbesi "Hutbetü'l-Betrâ"dan, şehrin kargaşa ve kaos içinde olduğu anlaşılmaktadır. Basra'da dînî ve siyasî anlayış farklılıklarından kaynaklanan hâdiselerin yanında şehirde soygun, fuhuş, gasp ve yağma gibi bir kaos ortamı hâkimdi. Can ve mal güvenliği kalmamıştı. Ziyâd, kararlı ve sert tedbirlerle bu kaosu bitirmek için önemli adımlar atmıştır. Bu adımların en etkili olanlarından biri de şehirde yatsı namazından sonra sokağa çıkma yasağı uygulamasıdır.⁶²

Emevî yönetimine karşı çıkan Hz. Ali taraftarları üzerinde de etkili olan Ziyâd, Muâviye'nin takdirine mazhar olmuştur. Basra'da uyguladığı sıkıyönetim ve asilere karşı aldığı sert tedbirler sayesinde şehirde huzur ve güven ortamını tesis etti. Bu başarısından dolayı Muâviye, Kûfe'yi de onun hâkimiyetine eklemesiyle⁶³ Ziyâd, Basra'da uyguladığı sert tedbirleri burada da uygulamaya koydu. Bütün tedbirlere rağmen uyarılara kulak asmayanlar ise öldürüldü.⁶⁴ Böylece, Basra ve Kûfe'de uygulanan sıkıyönetim sayesinde başarılı sayılabilecek bir yönetim sergileyen Ziyâd, Muâviye'nin yükünü de büyük oranda azaltmıştır.

Ziyâd, kargaşanın hâkim olduğu Irak bölgesinde sükûneti sağlamak için bölgede sürekli isyan çıkaran Hâricîleri etkisiz hale getirmekle işe başladı. Ziyâd, bu amaçla şiddete dayalı bir yönetim uygulamaya karar verdi. Muâviye'nin genel Irak politikasına uygun bir şekilde Hâricî problemini diğer isyancı grup olan Hz. Ali taraftarları ile çözme yolunu seçti. Onun valiliği döneminde Basra'da Hâricîler tarafından başlatılan ayaklanmalar bizzat şehir halkı tarafından etkisiz hale getirildi.⁶⁵ Basra'dan sonra Kûfe'de ortaya çıkan ayaklanmalar da aynı şekilde Iraklılar tarafından bastırıldı.⁶⁶

59 Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", 127.

60 Taberî, *Târîh*, 5/214; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 5/210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/299-300.

61 Taberî, *Târîh*, 5/212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/298; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/164.

62 Taberî, *Târîh*, 5/217-218; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/195-196; Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 1/293.

63 Halîfe Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, 210; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/139; Taberî, *Târîh*, 5/232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/317.

64 Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", 130.

65 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/318.

66 Âdem Apak, "Emevîlerin Irak Siyaseti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 106; Ayrıca Bkz: Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 115-130.

Ziyâd, böylece bir taşla iki kuş vurmuş; hem ayaklanmaları bastırmış hem de bunu yönetime karşı birleşme ihtimali olan iki grubu birbirine kırdırarak başarmıştır.⁶⁷

Irak'ta Emevî yönetimine muhalefet eden diğer bir topluluk ise Hz. Ali taraftarlarıdır. Muâviye döneminde Hz. Ali taraftarları ile yapılan mücadele Hâricîlerdeki şiddet boyutuna ulaşmadı. Bunda Muâviye'nin, Hz. Ali taraftarlarına daha yakın davranmasının etkisi olduğu kadar, onlarla Hâricîlere karşı ortak mücadele etmelerinin de tesiri vardır. Bununla birlikte Hz. Ali taraftarlarının Emevî yönetimine karşı husumeti hiçbir zaman bitmemiştir. Hatta bu süreçte yönetime karşı küçük çaplı isyanlara da şahit olunmuştur.⁶⁸

Emevî devletinin kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân, halîfeliğinin son yıllarında oğlu Yezid'i veliahd tayin etmek istedi. Bu hususta kendisine akıl verenin Mugîre b. Şu'be olduğu rivayet edilir. Ancak Muâviye'nin asıl fikrini merak ettiği ve desteğini almak istediği isim Ziyâd b. Ebîh'tir. Ziyâd'ın desteğini almadan bu kararı uygulamakta zorluk çekeceğini düşünen Muâviye, Ziyâd'ın böyle bir fikre destek olmayacağını düşünerek kararını onun ölümünden sonraya erteledi. Nitekim Muâviye, onun ölümünden sonra oğlu Yezid'i veliahd tayin etti.⁶⁹

Muâviye'nin halîfeliği döneminde Irak'taki sorunlarla başa çıkma görevi Ziyâd b. Ebîh'den sonra oğlu Ubeydullah b. Ziyâd tarafından yürütüldü. Baba oğul Emevî iktidarı için biçilmiş kaftan olarak uzun yıllar Irak bölgesini sıkıyönetim kurallarıyla yönettiler. Bu iki isim Emevî soyundan olmamasına rağmen belki de çoğu Emevî hanedanından daha fazla Emevî devletine hizmet etmiştir. Bu bölgenin toplumsal yapısını iyi okuyan Ziyâd ve oğlu belki de sert tedbirlere başvurmayı bir zorunluluk olarak görmüşlerdir. Daha önce bölgede görev yapan Mugîre b. Şu'be gibi ağırbaşlı, sakin karakterli yöneticilerin Irak bölgesinde başarılı olamadıkları düşünüldüğünde onların demir yumruk yöntemlerine başvurmaları anlayışla karşılanabilir. Ziyâd b. Ebîh ve oğlu Ubeydullah'ın mizaçlarının sertliğinin yanında yönetim sanatını da iyi bilmeleri, insan psikolojisinden anlamaları, toplum dinamiklerini iyi okumaları gibi etkenler bu valilerin devletin en problemlî yerinde niçin başarılı olduklarını açıklamaktadır.

Halife Muâviye'yi kendisine model alan Ziyâd, insanlarla sağlıklı iletişim kurmuş onların seviyelerine uygun konuşmayı bilmiştir. O, nasihatten anlayanlara tavsiye dilini, uyarıdan anlayanlara ise katı bir dil kullanmış; tehditten anlayanlara tehdit dilini, savaştan anlayanlara da kılıcını kullanmayı ihmal etmemiştir. Ancak onun sertliği ve katılığı yalnızca isyan edenlere karşı idi. Halk arasında yönetime muhalefet göstermeyenlere karşı da merhametli davranmayı göz ardı etmemiştir. Halktan ihtiyaç sahiplerini gözetmiş, onların imarla ilgili eksiklerini gidermiştir.

Muâviye'nin Ziyâd'dan farkı ise bunların yanında onun, parayı da önemli bir ikna aracı olarak kullanmasıdır.⁷⁰ Hatta o, bu hususta aşırıya kaçınca eleştirilmiş, kendini eleştirenlere ise şu cevabı vermiştir: “Meydana gelecek bir savaş, benim bu dağıttıklarımın çok daha fazla maliyete sebep olur.” Ziyâd b. Ebîh'in azatlısı Süleym, bir gün efendisinin şiddet siyasetini övünce Muâviye ona: “Ziyâd'ın kılıcı ile kazandığı başarıların daha fazlasını ben sadece dilimle kazandım”

67 Apak, “Irak Siyaseti”, 105.

68 Apak, “Irak Siyaseti”, 106.

69 Halife Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, 1/211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/322; Apak, “Irak Siyaseti”, 108.

70 Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm tarihi, (Emeviler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 37.

sözleriyle cevap vermiştir.⁷¹ Hz. Ali'nin halifeliği döneminde kardeşi Akîl ondan maddi yardım talebinde bulunmuş ancak halife, onun isteğini geri çevirmişti.⁷² Bunun üzerine Akîl de Şam'a giderek Muâviye'den yardım istemiş, o da kendisine 300 bin dinar vermişti.⁷³ Bu rivayetlerden, Muâviye'nin insanları ikna etmek için farklı türden araçları kullandığı anlaşılmaktadır.

Muâviye, kendisi ile valisi Ziyâd'ı kıyasladığı sözlerinde kendisinin yeri geldiğinde ılımlı bir siyaset izleyebileceğini belirtmesine rağmen Ziyâd'ın halkın üzerindeki katı siyaseti karşısında sessiz kalarak bir nevi onu onaylamıştır.⁷⁴ Muâviye'nin bu tavrından, aslında onun için ülkesindeki istikrarın sağlanmış olmasının önemli olduğu; yoksa onun, istikrar ve güveni sağlamada takip edilen yöntemin ne olduğu ile ilgilenmediği söylenebilir.

Netice olarak Muâviye döneminde Ziyâd'ın çok daha rahat hareket ettiği söylenebilir. Çünkü o, daha önce hiçbir halife döneminde elde edemediği güç ve iktidara kavuşmuştur. Muaviye'nin ona sunduğu sonsuz güveni ve yetkiyi boşa çıkarmamış, halifesine gösterdiği şartsız itaat ile onu memnun etmiştir. Muâviye ise, ülkesinin en problemlı bölgelerini ona emanet ederek yükünü hafifletmiştir. Bu arada Arapların iki siyasî dâhisinin birbirine çok benzediğini söyleyebiliriz. Her ikisi de insanları yönetme konusunda mahirdirler. Aynı zamanda her ikisinin de amaçlarına ulaşma ve önlerine çıkan engelleri aşma noktasında her yolu mübâh gören bir anlayışa sahip oldukları söylenebilir.

4. Ziyâd'ın Muaviye Döneminde Hz. Ali Taraftarlarına Karşı Tavrı

Muâviye'nin 41/661 yılında Hz. Hasan ile anlaşarak halifeliğe gelmesiyle birlikte Müslümanlar arasında yaşanan siyasî çekişmeler bitme noktasına geldiği için bu yıla birlik yılı anlamına gelen *Âmû'l-Cemâa* adı verilmiştir. İç çekişmelerle yorgun düşen Hz. Ali taraftarları kerhen de olsa Muâviye'nin yönetimini tanımak zorunda kalmıştır. Muâviye'nin Kûfe'ye gidip onlardan halife olarak biat almasıyla, artık saltanata dönüşmüş olan siyasî alanda İslâm dünyası yeniden birleşmiştir.⁷⁵ Ancak bu birlik Emevî iktidarının Hz. Ali'ye hutbelerde lanet okutması ve onu Hz. Osman'ın katlinden sorumlu tutması ile sarsılmıştır. Yeni halifenin valilerine de aynı politikayı dikte etmesi Hz. Ali'yi sevenleri üzmüş ve bu sorunlu politika özellikle Kûfe'de yönetime karşı ayaklanmaların ana sebebi olmuştur.

Muâviye iktidarına kerhen destek veren Kûfelilerin gönlünde Hz. Ali'ye karşı bir muhabbet her zaman olmuştur. Bu muhabbet nedeniyle iktidara karşı düzenlenen her hareketin içinde yer aldılar. Üstelik Muâviye'nin minberlerde Hz. Ali ve onun ehl-i beytine hakaret ettirmesi Hz. Ali taraftarlarının kendisine olan öfkelerini iyice artırdı. Muâviye, bu vicdansız uygulamayı Mugîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali olarak atadıktan sonra ona, şunları söylemesiyle başlatmıştır: "... Ali'ye sürekli olarak hakaret etmeyi (sebbetmeyi) ve onu kötölemeyi ihmal etmeyeceksin. Osman'a da

71 İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/63; Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 1/219.

72 Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Müsevî el-Alevî er-Radî, *Nehcü'l-belâğa*, thk. Muhammed Hasan Nâil (Mısır: y.y., ts.), 346-347.

73 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 1/182.

74 Apak, *İslâm Tarihi*, 2019, 38.

75 Ali Dadan, "İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri", *İSTEM* 3/5 (2005), 203.

rahmet okuyup sürekli mağfiret dileyeceksin. Ali'nin ve adamlarının ayıplarını her fırsatta ortaya koyacak, onları kötüleyip duracaksın. Osman'ın taraftarlarını sürekli övecek, Ali'nin taraftarlarını ise yere batıracaksın.”⁷⁶ Muâviye'nin, Hz. Ali düşmanlığı üzerine kurduğu saltanatını kendisinden sonra gelen Emevî halifeleri de devam ettirmiş, bu düşmanlık toplum vicdanında Emevîler döneminde onarılmaz bir yara açmıştır. Bu nedenle Hz. Ali taraftarları iktidarlara karşı yapılan en küçük isyan ve başkaldırı hareketlerine gönülden destek vermişlerdir.

Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be, halifesi Muâviye'nin emrini yerine getiriyor ve minberde Hz. Ali'yi kınayan ve Hz. Osman'ı öven ifadeler kullanıyordu. Yine Hz. Ali'nin hakarete uğradığı bir günde Hucr b. Adî: “Allah sizi kötülükle ansın ve size lanet etsin!” diyerek, tepkisini dile getirmiştir. Mugîre de ona: “Ey Hucr! Sultanın gazabına ve cezasına uğramaktan sakın. Sultanın gazabı senin gibileri helak etmiştir”⁷⁷ sözleriyle karşılık vermiş, ancak onun hakkında herhangi bir soruşturma başlatmamıştır.

Mugîre, valiliğinin sonlarına doğru da yine Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında sarf ettiği sözleri tekrarlayınca Hucr b. Adî ayağa kalkarak mescitte bulunan herkesin işitebileceği şekilde Mugîre'ye sert bir karşılık vermiştir. Mescitte bulunanların önemli bir kısmı da Hucr'u destekleyince Mugîre, minberden inip evine kapandı. Kendisine gelip Hucr'a karşı daha sert davranması gerektiğini söyleyenlere de şöyle cevap vermişti: “Ben onu çoktan öldürdüm. Bekleyin ve görün, benden sonra buraya gelecek valiye karşı da aynı tavrı takınmaya kalkışacak ve yeni vali de onu öldürecek. Ben ömrümün sonlarına doğru, ecelimin yaklaştığı bir sırada bu şehrin ileri gelenlerinden ve iyi insanlarından birisini öldürmek istemem.”⁷⁸ Mugîre b. Şu'be'nin bu konuşmasından artık yaşlandığı için Hucr ile uğraşacak gücü kendisinde bulamadığını ve bu işi kendisinden sonra yerine atanacak valiye bırakmayı tercih ettiğini anlıyoruz. Nitekim Mugîre çok geçmeden vefat edecek ve onun yerine atanan Ziyâd b. Ebîh, Mugîre'yi haklı çıkaracaktır.

Mugîre b. Şu'be'nin 50/670 tarihinde vefatından sonra Muâviye, Basra'da başarılı bir yönetim sergileyen ve şehri sükûna kavuşturan Ziyâd b. Ebîh'e Basra'nın yanında Kûfe valiliğini de verdi.⁷⁹ Ziyâd, Kûfe'nin yetkisi de kendisine eklenince Basra'da, Semûre b. Cundeb'i vekil bırakarak buraya hareket etti.⁸⁰

Ziyâd'ın Basra'dan sonra Kûfe'ye de vali olarak atanması başlangıçta Hz. Ali taraftarlarını mutlu etmiş olmalıdır. Çünkü Ziyâd eski bir Hz. Ali taraftarıydı ve ona gönülden bağlı bir komutandı. Mazisindeki Ali sevgisinden dolayı özellikle Kûfe'deki Hz. Ali taraftarları Ziyâd'ın bu şehre vali olmasından da cesaret alarak yönetim aleyhtarı faaliyetlerine hız vermişlerdi. Ancak Ziyâd cephesinde işler eskisi gibi değildi. Artık o, Muâviye'nin memuru ve onun gönüllü bir neferiydi. Ondaki Hz. Ali sevgisi ve muhabbeti Muâviye tarafına kaymıştı. Dahası Ziyâd, Muâviye'nin başında olduğu Emevî hanedanına gönülden hizmet eden önemli bir valiydi.

76 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/243; Taberî, *Târîh*, 5/253-254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/326.

77 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/243-244; Taberî, *Târîh*, 5/254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/326; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/229.

78 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/243-244; Taberî, *Târîh*, 5/254-255; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/326-327.

79 Halîfe Hayyât, *Târîhu Halîfe Hayyât*, 1/210; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 1/346; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/139; Taberî, *Târîh*, 5/234.

80 Taberî, *Târîh*, 5/234; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/228.

Ziyâd b. Ebîh, Kûfe'ye atandığında Hucr b. Adî'yi yanına çağırılmış ve ona şöyle demiştir: “Seni tanıdığımı biliyorsun, ben ve sen Ali'yi severdik. Ama artık durum değişti. Dilini tut, evine kapan, dışarılarda fazla dolaşma. Canının istediği zaman gel şu tahtımda otur. Burası senin meclisin olsun. Bütün ihtiyaçların tarafımdan karşılanacaktır. Beni, seni öldürmek mecburiyetinde bırakma. Aceleci birisi olduğumu biliyorum. Allah aşkına kendini koru. Bu yanlış davranışlardan uzak dur. Şu beyinsizlerle alakayı kes. Korkarım ki seni görüşünden vazgeçirirler.” Hucr da: “söylediklerini anladım” diyerek evine dönmüştür.⁸¹ Ancak Ali taraftarları onu yeniden ikna etmiş ve yönetime karşı faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

Ziyâd'ın yukarıda Hucr b. Adî'ye söylediği: “Ben ve sen Ali'yi severdik. Ama artık durum değişti” sözleri aslında bize onun siyasî anlayışı hakkında fikir vermektedir. Ziyâd, bu sözleriyle halifenin artık değiştiğini ve yeni halifeye itaat etmenin kişisel çıkarlar açısından da gerekli olduğunu vurgulamak istemiş olabilir. Eski halifeyi anmanın veya onu geri getirmek istemenin anlamsız bir çaba olacağını Hucr'a söylemeye çalışmaktadır. Ziyâd için önemli olan mevcut siyasî otoritenin meşru olup olmadığı değildir; onun için önemli olan mevcut otoritenin kendisine sunduğu imkânlardır. Eğer siyasî otorite kendisine makam ve mevki sunuyorsa o zaman bu otoritenin hizmetkârı olmamak için hiçbir sebep yoktur.

Ziyâd b. Ebîh Kûfe'ye geldikten kısa bir süre sonra mescitte insanlara hitap etti. Bu konuşmasında bir zamanlar muhibbi olduğu Hz. Ali ve taraftarları aleyhine sözler sarf etti. Muâviye ve Emevî hanedanına karşı çıkanlara müsamaha göstermeyeceğini ve itaat etmeyenleri sert bir şekilde cezalandıracağını söyledi. Muâviye'nin yaptığı gibi Hz. Osman'a Allah'tan bağışlama diledi, katillerini ise lânetledi. Mescitte dinleyiciler arasında bulunan ve Hz. Ali taraftarı olan Hucr b. Adî, bu sert konuşma üzerine kalkarak daha önce Mugîre'ye gösterdiği tepkiyi Ziyâd'a da gösterdi. Ancak Ziyâd, bu ilk çıkışında Hucr'u sadece tehdit etmekle yetindi ve bunun dışında bir şey yapmadan kendisine bağlı bulunanlarla Basra'ya döndü. Yerine de Amr b. Hureys'i vekil olarak bıraktı.⁸² Ziyâd, Kûfe'de bir hâdise meydana getirmemesi için Hucr'u da beraberinde Basra'ya götürmek istemiş, ancak Hucr: “Ben hastayım” deyince Ziyâd, ona şöyle cevap vermişti: “Allah'a yemin ederim ki sen dinen, kalben ve aklen hastasın. Eğer bir hâdiseye sebep olursan seni öldürmekten çekinmeyeceğim.”⁸³

Ziyâd, Kûfe'den ayrılıp Basra'ya dönünce yerine bıraktığı Amr b. Hureys de Hz. Ali'ye hutbelerde lanet okumaya devam etti.⁸⁴ Amr, Hz. Ali'ye hakaret etmeyi sürdürünce Ziyâd'ın Basra'da olmasında da cesaret alan muhalif gruplar Hucr b. Adî'nin etrafında toplandılar. Ziyâd ve Amr'ın aksine onlar da mescitte Hz. Ali'yi övüp, Muâviye'yi lânetleyen konuşmalar yaptılar. Daha da ileri giderek minberde konuşma yapan vali vekili Amr b. Hureys'i taşladılar. Saldırıların devam etmesi üzerine Amr b. Hureys, Daru'l İmâreye sığınmak zorunda kaldı. Amr, Hz. Ali taraftarlarının isyanı ile baş edemeyeceğini anlayınca Kûfe'de meydana gelen ayaklanmayı Ziyâd'a mektup yazarak haber verdi.⁸⁵ Mektup kendisine ulaştığında Ziyâd, Kûfe'ye döndü ve Hucr'un da mescitte bulunduğu bir sırada minbere çıkarak son derece sert bir konuşma yaptı. Minberden indikten

81 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/140; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/247; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/224-225.

82 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/140; Taberî, *Târîh*, 5/256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/327.

83 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/270-271; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/230; Sallabî, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 1/214.

84 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/327-328.

85 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/246.

sonra da mescidin çıkışına görevlileri yerleştirmiş, cemaati dörderli gruplara ayırmıştır. Sonra da bunların her birine âmilini taşıyıp taşlamadıkları hususunda yemin ettirmiştir. Yemin edeni serbest bırakmış, etmeyen ise hapsedmişti.⁸⁶ Ziyâd, Kûfe’de Emevî iktidarına karşı başlatılan ve başında Hucr’un bulunduğu bu ayaklanmayı bastırmadığı takdirde valiliğinin tehlikeye gireceğini anladı. Bu yüzden bir an önce harekete geçerek isyancıların lideri Hucr’u yakalatıp gözetim altında tutması gerekiyordu.⁸⁷

Hucr’un yakalanması uzun sürünce Ziyâd taktik değiştirerek çemberi iyice daraltmaya karar verdi. Bu amaçla Hucr’un mensubu olduğu Kinde kabilesinin lideri Muhammed b. Eş’as b. Kays’ı çağırarak üç gün içinde Hucr’u getirmesini, aksi takdirde hurmalıklarını keseceğini, evini yıkacağını ve kendisini de öldüreceğini söyleyerek onu tehdit etti.⁸⁸ Bunun üzerine Hucr, yukarıdaki olayı öğrenmiş olmalı ki Muhammed b. Eş’as’a haber göndermiş, Ziyâd’dan emân alınarak Muâviye’ye gönderilmeyi talep etmiş olmalıdır.⁸⁹ Muhtemelen Hucr, hiç kimsenin ölümüne sebep olmadığı için Muâviye’nin kendisini affedeceğini düşünüyordu.

Hucr b. Adî’nin emân talep etmesi üzerine Muhammed b. el-Eş’as, Kûfe’nin ileri gelenlerinden bir grup insanı yanına alarak Ziyâd’a gitmiş Hucr’a emân vermesini ve onu Muâviye’ye göndermesini rica etmiştir. Adı geçen şahıslar, Ziyâd’ın taleplerini kabul etmesi üzerine Hucr’u valiye teslim etmişlerdir.⁹⁰ Vali Ziyâd, huzuruna çıkarılan Hucr’a Muâviye’ye yapmış olduğu biatı hatırlatmış, o da bu biata hâlâ bağlı olduğunu beyan etmiştir.⁹¹

Kaynakların naklettiğine göre Ziyâd, Hucr b. Adî ile birlikte on dört arkadaşını da tutuklamıştı.⁹² Ziyâd, bu on dört şahsı Muâviye’ye göndermeden önce haklarında isyan ettiklerine dair bir iddianame hazırladı. Bu iddianameye de Kûfe’nin ileri gelenlerinden yetmiş kişiyi şahit tuttu.⁹³ İddianameyi hazırladıktan sonra Ziyâd, Hucr b. Adî ve taraftarlarını şahitlerin bir kısmı ile beraber Şam’a göndermiştir. Ayrıca, Muâviye’ye bir mektup yazarak Kûfe’yi kaybetmek istemiyorsa Hucr ve arkadaşlarını bu şehre göndermemesini söylemiştir.⁹⁴

Muâviye, Şam’a getirilen Hucr ve arkadaşlarını şehre 12 mil uzaklıkta bulunan Merc-Âzrâ’da hapsedirmiştir.⁹⁵ Halife Muâviye, Ziyâd’ın gönderdiği iddianamenin de etkisiyle Hucr ve taraftarlarını yeryüzünde fesat çıkararak asiler olarak değerlendirmiş ve onların öldürülmesinin

86 Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 7/152.

87 Mehmet Mahfuz Söylemez, “Hucr b. Adiy hareketi”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/9 (Şubat 2004), 36-37.

88 Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/250.

89 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/329; Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî Ebü’l-Arab, *Kitâbü’l-Mihan* (Riyad: Dârü’l-Ulûm, 1404), 1/137; Dîneverî, *el-Ahbârü’t-tvâl*, 223; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 19/202.

90 Taberî, *Târîh*, 5/264; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/329.

91 Taberî, *Târîh*, 5/264; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/329.

92 Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/253; Taberî, *Târîh*, 5/272; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/334; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/232-233.

93 Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 7/226; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/238.

94 Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/256.

95 Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 5/256; Taberî, *Târîh*, 5/272; Ebü’l-Arab, *Kitâbü’l-Mihan*, 1/138; Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî Mes’ûdî, *Mürûcü’z-zeheb*, thk. Esad Dâgir (Kum: Dârü’l-Hicre, 1409), 3/4; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/234.

yeryüzünü fesattan kurtaracağına hükmetmiştir.⁹⁶ Kûfe'den gönderilen şahitler de Hucr ve beraberindekilerin isyanlarına ve vali vekili Amr b. Hureys'i taşıdıklarına şahitlik etmişlerdir.⁹⁷

Haklarında ölüm cezası verilen Hucr ve arkadaşlarının infazını yerine getirme işini Muâviye cellatlarına vermiştir. Cellatlar, Hucr'un arkadaşlarına, Hz. Ali'den "teberra edip kendisine lânet etmeleri durumunda" bağışlanabileceklerini, aksi takdirde Kûfelilerin haklarındaki şahadetlerine göre kanlarının helal olacağından dolayı öldürüleceklerini bildirmişlerdir. Bu isteğe yanaşmamaları üzerine Hucr b. Adî ile birlikte altı isyancı cellatlar tarafından infaz edilmiştir.⁹⁸ Hucr'un destekçilerinden Abdurrahman b. Hayyân ise eski fikirlerinden vazgeçmediği gibi Muâviye'yi suçlayan sözler söylemesi üzerine Ziyâd'a geri gönderilmiş, Ziyâd da onu diri diri toprağa gömerek öldürmüştür.⁹⁹ Böylece Hucr b. Adî isyanında öldürülenlerin sayısı yediye yükselmiştir. Rivayetlere göre Hucr, öldürülmeden önce cellatlardan iki rekât namaz kılmak için izin istemiştir. Kendisine izin verilince iki rekât namaz kılmış, "vallahi ölümden korktu dememiş olsaydınız bunu uzatırdım" demiştir.¹⁰⁰

Hucr b. Adî hareketi Muâviye'nin hutbelerde Hz. Ali'ye lânet okutması ve onu Hz. Osman'ın kâtili olarak sunması üzerine ortaya çıkmıştır. Muâviye, hatırlanacağı gibi Siffin'de kaybetmek üzere olduğu bir savaşı hakeme götürerek masada kazanmayı bilmiş ve bu olaydan sonra da Şam'da halifeliğini ilan etmişti. O, Hz. Osman üzerinden yürüttüğü siyaseti Hz. Ali düşmanlığı ile devam ettirmiştir. Hz. Ali'yi, halife Osman'ın (r.a) öldürülmesine göz yummakla suçlamıştır. Muâviye, izlediği bu sorunlu politika ile kendisine önemli ölçüde destek bulmuş Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra halife olan oğlu Hz. Hasan'dan halifeliği, tabiri caizse, zorla almıştır. Dolayısıyla Muâviye, zorla ele geçirdiği hilafeti koruma adına tehlike olarak gördüğü Hz. Ali ve muhiplerine karşı acımasız bir siyaset takip etmiştir. Valilerini de aynı siyaseti izlemeleri konusunda teşvik etmiştir. Hz. Ali zamanında koyu bir Ali (r.a) taraftarı olan Ziyâd ise onun vefatının ardından aynı muhabbet ve sadakati -hatta fazlasını- Muâviye'ye göstermiştir. Böylece o, bir zamanlar çok sevdiği Hz. Ali'ye destek olmak için ortaya çıkan harekete kanlı bir şekilde son vermiştir. Bu sayede kendisini nesebine dâhil eden Muâviye'nin en gözde valisi olmayı başarmıştır.

Meseleye Emevî iktidarı cephesinden bakıldığında ise Hucr ve arkadaşlarının hareketi ilerde çıkması muhtemel olayların ayak sesleri olarak görülmüştür. Nitekim Ziyâd'ın, Hucr ve arkadaşlarını yakalatıp Şam'a gönderdikten sonra Muâviye'ye yazdığı mektupta "şayet Kûfe'ye ihtiyacın varsa Hucr ve arkadaşlarını geri gönderme" demesi bunu açıkça göstermektedir.¹⁰¹

96 Taberî, *Târîh*, 5/272-273; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/231.

97 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/238.

98 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/257-258; Taberî, *Târîh*, 5/275; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/335.

99 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/262.

100 İbn Kuteybe, *Uyünü'l-ahbâr*, 1/234; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 5/258; Taberî, *Târîh*, 5/275.

101 Söylemez, "Hucr b. Adiy hareketi", 46.

Sonuç

Ziyâd b. Ebîh gerek çalkantılı hayatı gerekse valiliği dönemindeki icraatlarıyla Emevî döneminin önemli tarihi şahsiyetlerden biridir. Babasının meçhul olması ve Muâviye'nin nesebine girmesi, siyasî tercihlerinde zikzaklar yaşaması ve Emevî iktidarının belalı şehirlerinde valilik yapması onu ilgi çekici kılmaktadır.

Hız. Ömer, Hız. Osman ve Hız. Ali dönemlerinde de devlet kademelerinde görev alan Ziyâd, asıl popülaritesini Muaviye zamanında kazanmıştır. Ülkenin kaynayan kazanı olan Irak bölgesinde sekiz yıl süresince halifesinin sadık bir neferi olarak çalışmış ve Emevî devletinin yükünü önemli ölçüde hafifletmiştir. Bölgesinde uyguladığı katı tedbirler ve tavizsiz kararları ile halkın üzerinde mutlak otorite olmayı başarmıştır. Bir zamanlar muhibbi olduğu Hız. Ali'ye karşı genel Emevî politikasına uyararak hutbelerde ona lanet okumayı da ihmal etmemiştir. Aynı hassasiyeti Hız. Ali taraftarlarına da göstererek başta Hıcr b. Adî olmak üzere devlete karşı isyan girişiminde bulunan muhalifleri en sert tedbirlerle bertaraf etmiştir.

Siyaset ilmini iyi bilen, hitabet sanatını dâhice kullanan Ziyâd, birçok problemi bu yetenekleri sayesinde alt etmiştir. Tarihe *Hutbetü'l-Betrâ* olarak geçen konuşması isyancıları etkisiz hale getirmede hitabetin gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Siyaset ve hitabet alanındaki yeteneğini yönettiği bölgelerde halkın refahı ve çevrenin imarı için de gösterdiğini söylemek mümkündür. Hız. Ali taraftarlığından Muâviye taraftarlığına geçişte yaşadığı fikir değişikliğini zekice manevraları ve başarılarıyla örtmeyi bilmiştir. Ziyâd, meşru halifesine gösterdiği mutlak sadakat ve bağlılık duygusuyla görevlerini yürütmüş tam bir devlet adamı duruşuyla da tarihe adını yazdırmıştır.

Kaynakça

- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm tarihi, (Emeviler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 18. Basım, 2019.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 20. Basım, 2018.
- Apak, Âdem. "Emevîlerin Irak Siyaseti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 103-128.
- Aycan, İrfan. "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/ (1997), 119-141.
- Aycan, İrfan. "Muâviye b. Ebû Süfyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aycan, İrfan. "Ziyâd b. Ebîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 480-482. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. Züheyl Zekkâr - Riyâd ez-Zerkelî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-Büldân*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebe el-Hilâl, 1988.

Dadan, Ali. “İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri”. *İSTEM* 3/5 (2005), 203-221.

Demircan, Adnan. *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Dîneverî, Abdülmenâm Âmir. *el-Ahbârü't-tvâl*. Kâhire: Dârü ihyâi'l-kütübi'l-arabi, 1960.

Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî. *Kitâbü'l-Mihan*. 1 Cilt. Riyad: Dârü'l-Ulûm, 1404.

Gömbeyaz, Melek Yılmaz. *Ziyâd b. Ebîh Hayatı, Şahsiyeti, Devlet Adamlığı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Halife Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 1 Cilt. Dimeşk: Dârü'l-kalem, 1397.

Hamevî, Yâkût b. Abdullah el-. *Mu'cemu'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.

İbn Asâkir, Ebû Muhammed Bahâüddîn el-Kâsım b. Alî b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Garame. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî. *Târîh-u İbn Haldûn*. thk. Halil Şehade. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1408.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefayâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1994.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdulah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Kâhire: Dârü Hicr, 1424.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-İmâme ve's-Siyâse*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Ma'arif*. thk. Servet Ökkâşe. 1 Cilt. Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti lilkitâb, 1992.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Muhtasar Târîhi Dimaşk*. thk. Rûhî Nuhâs vd. 29 Cilt. Suriye: Dârü'l-Fikr, 1402.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-hanci, 2001.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1412.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Abdullah el-Kâdi. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415.

Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-Târîh*. 6 Cilt. Bursaîd: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ts.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürücü'z-zeheb*. thk. Esad Dâgir. 4 Cilt.

Kum: Dâru'l-Hicre, 1409.

Radî, Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Mûsevî el-Alevî er-. *Nehcü'l-belâğa*. thk. Muhammed Hasan Nâil. Mısır: y.y., ts.

Sallabî, Ali Muhammed. *ed-Devletü'l-Emeviyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1429.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî. *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*. 23 Cilt. Şam: Dârü'r-risâle el-Âlemiyye, 1434.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Hucr b. Adiy hareketi". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/9 (Şubat 2004), 31-48.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-hulefâ'*. thk. Hamdi Demirdâş. 1 Cilt. Riyad: Mektebet-ü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'd-Türâs, 1387.

Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Ya'kübî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk. *Târîhu'l-Ya'kübî*. thk. Halil Mansûr. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419.

Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Muhakkiklerden bir grup. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405.